

Hermann Boerhaave (1668-1738) a Leideni Egyetem professzora és Telekiné Bethlen Júliai

Hermann Boerhaave (1668-1738) professor of the Leiden University and countess Teleki-Bethlen

Dr. habil. Petrőczy Éva, nyugalmazott intézetvezető egyetemi docens,

Károli Gáspár Református Egyetem, BTK

hetpetty@hungarnet.hu

Initially submitted January 15, 2023; accepted for publication March 11, 2023

Absztrakt:

The topic of this study is the life and oeuvre of Hermann Boerhaave MD, the first famous polyhistor and professor of the 18th century at the Medical School of Leiden University. He was a descendant of a Calvinist priest family, had a multifarious career with an international reputation and among others he was in contact with Count Alexander Teleki and his wife, Countess Julia Bethlen, members of the higher aristocracy in Transylvania. Boerhaave treated, among his foreign patients, carefully and professionally also the young countess Julia who suffered from tuberculosis, and in his letters supported her by psychotherapy too. The couple Teleki-Bethlen enjoined an easy correspondence mediated by many Calvinist Transylvanian students at Leiden University. In this study, I used a number of contemporary letters and scientific German and English literature. In English research prof. Rina Knoeff's NWO Vidi project (2012–2017, University of Groningen), and her e-mails and publications provided me with a significant support

Kulcsszavak: tuberkulózis, Leiden, Hermann Boerhaave, Pápai Páriz Ferenc, peregrináció

Keywords: tuberculosis, Leiden, Hermann Boerhaave, Ferenc Pápai Páriz, peregrination

Hermann Boerhaave, a nemzetközi hírű tizennyolcadik századi holland orvosprofesszor és tanácsadó levelei jóvoltából tíz kerek esztendővel meghosszabbított életű magyar táv-páciense, a tüdőbajban szenvedő Teleki Sándorné Bethlen Júlia grófnő párhuzamos életrajza csaknem negyedszázada foglalkoztat, pontosan 2000 tavasza óta, amikor hét hollandiai utam egyikén a Leiden közeli Wassenaarban a Holland Tudományos Akadémia ösztöndíjasa lehettem.

Valószínűleg azért is ekkor ébredt fel érdeklődésem e téma iránt, mert ekkorra már többször is végigolvastam egy a már nagyon fiatalon, de nem házasságkötésük idején „aszkorban”, azaz tuberkulózisban szenvedő Bethlen Júlia és Teleki Sándor lakodalmára készült, erősen alkalmi, de nem érdektelen színdarabot. A nagy sikert aratott mű szerzője nem hivatásos drámaíró, hanem egyrészt a korabeli Erdély legnevesebb orvosa, s a Nagyenyedi Református Kollégium professzora, a *Pax Corporis*¹ című, hiánypótló, a laikusok számára is érthető és alkalmazható

¹ PÁPAI PÁRIZ, Ferenc: Pax corporis. Lőcse: Brewer. 1701. (RMK I. 1636)

<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

dr.habil. Petrőczy Éva Ph.D.

orvosló kézikönyv szerzője, a Bázelen diplomát szerzett Pápai Páriz Ferenc volt.² Az esküvőn természetesen elő is adott *Izsák és Rebeka*³ nem csupán egy bibliai locusokkal és példázatokkal teli, aktualizáló és vállaltan kegyes színdarab, hanem a prédikáló és moralizáló részletek mellett helyet kaptak benne az orvosi tanácsok is; mintha a holisztikus szemléletű szerző megérezte volna, hogy ezekre az ifjú párnak égető és életmentő szüksége lesz. Igaz, mint jeleztem, ekkor még nem a fenyegető tüdőbaj árnyékában, csupán az e korszakban még nem igazán szem előtt tartott higiéniai és dietetikai intelmekből szőtt verbális nászajándék formájában.

*„Majd estve lesz, hamar ki-futok a' kútra,
Az alatt pediglen te Paradaliska
A vatsorát készítsd, minden légyen tiszta...
Mert a' te étkedben gyakran esik hiba.
Én mihelyt a' házból dolgomra ki-léptem,
Annak én rend szerint ez a' hasznát vészem,
Vagy a' fazék oldalához ragad étkem.
Vagy tóval a' leve, benne nem ehetem.”⁴*

Tekintettel arra, hogy az 1701 március 6-án, a bethlenszentmiklósi Bethlen-kastélyban megtartott, világraszólóan pompás esküvőn a kulináris tobzódás nyilvánvalóan erősen jelen volt, a jeles orvos-szerző már a lakomát megelőző színelőadás bizonyos részleteivel valósággal üzent az egybegyűlteknek, az erdélyi arisztokrácia sokat dúskáló, s gyakran már harmincas éveire köszvényes színe-javának:

*„Sőt inkább asztalod, azt bánom, költséges,
Fele-is lött volna szintén elégséges;
Nem akarnék lenni senkinnek-is terhes,
Úri ember vagyok, elég nekem keves.”⁵*

Sajnálatos módon már az örömapa, Bethlen Miklós *Önéletírása*-nak tizenharmadik része sejteti, hogy a bethlenszentmiklósi frigy „Rebekája” nem örökölhette anyjától, az idősebbik Júliától túlságosan jó géneket. Az örömapának, Miklósnak, aki negyvennégy évesen a saját gyermeke korú, tizenhetedik évében járó árvalány, Rhédei Júlia kezét kérte meg, nem túl hosszú idővel első felesége halála után, már kezdettől fogva keserves élményei voltak a nagyon megszeretett hajadon egészségi állapotával kapcsolatban: „...nekem a szegény feleségem [Kun Ilona!] testamentumban hagyta, hogy árvát végyek, ki tudja, talán épen [éppen] arra célozott,

² Róla és apjáról, a puritán teológus Pápai Páriz Imréről: PETRŐCZI, Éva: „Hogy Atyád híréből semmit is le ne hagyj” – Pápai Páriz Imre és Pápai Páriz Ferenc. Pápa: Dunántúli Református Egyházkerület. 2017.

³ PÁPAI PÁRIZ, Ferenc: *Izsák és Rebeka*. In VARGA, Imre (kiad.): *Protestáns iskoladrámák*. Budapest: Akadémiai. 1989. II. kötet. 823–885.

⁴ Uo. 838.

⁵ Uo. 859.

hogy a haló ember szava sokszor prófécia. Nevezé ezt a Júliát, ki akkor Szebenben ... csaknem halálos beteg volt. Más vagy harmadnap ő is [t. i. az idősebbik Teleki, a későbbi vőlegény apja], Peresznyiné [a fejedelmi hopmester felesége] is meghozák [megüzenték] hogy a leány meggyógyul, aminthogy meg is gyógyult, de nehezen és későre... Lévén a hitlés [t. i. az eljegyzés, 1686. február elsején] a Teleki maga házában, sok úri és főrendek jelenlétében a püspök Horti István által..., hogy mind az új betegsége, melyből ekkor alig támbáskodott [tápáskodott] fel, mind a sok ember között való szemérme a leánynak úgy reszkettette a kezét, hogy amint ekkor a jobb kezem odaadása [odanyújtása] miatt a bal kezemben kellett a nádpálcámat fogni..., arra a nádpálca tetejére kellett eresztenem a kezét és magamnak kellett tartanom és segítenem... Egy hétig voltunk mátkások... az én üveges hintómon a szállásomra hozák Júliát, és 8. februarii anno 1686. tevék... fejébe a kontyot... Én karácsonra menék Zabolára, és ott születék Júlia leányom 29. decembris.”⁶

Bethlen Miklós ifjú arája nehéz betegségével és lassú gyógyulásával még nem ért a végére a közös szenvedés esztendeinek: igaz, nem a tüdőbaj, hanem az „arena”, a „kólyika”, és egyéb emésztőrendszeri és asszonyemberi nyavalyák kínozták évtizedekig azt a Bethlenné Rédei Júliát, akinek kis Júliája egy generációval később nem ezeket a kórokat örökölte, hanem egy másik, egyértelműen légzőszervi, Erdély zord éghajlatát, még főúri környezetben is kezdetleges fűtési viszonyait, s a kinti árnyékszék didergető viszontagságait tüdővel nem bíró, anyja kórságainál sokkal gyorsabban pusztító halálos betegséget. A másodjára 1716-ban megözvegyült Bethlen Miklós így írt második asszonya halálközeli betegségeivel terhelt éveiről: „Ha volt valakinek ezen a világon keserősége, bizony volt nékem, hogy ez a második feleségem ... szintén azon nyavalyájával keseredem meg, mint az elsőbe; maga is megkeseredvén mondta: Jaj lelkem, csak úgy jár kegyelmed énvélem, mint az első asszonnyal. Bizony majd megbolondultam. Mégis az Isten osztán megszáná őtet is, engemet is benne, s meggyógyítá.”⁷

Ez tehát azt jelenti, hogy Bethlen Miklósné Rédei Júlia asszony, ha nem is viruló egészségben, de még jelen lehetett leánya esküvőjén, sőt, azt is meg kellett érnie és el kellett szenvednie, hogy gyermeke megkezdte akkoriban többnyire kilátástalan küzdelmét a tuberkulózissal. Ami ezek után Boerhaave és gróf Teleki Sándorné Bethlen Júlia mint gyógyító és betegek kapcsolatát jelenti, arra Pataki Jenő érdekes cikke hívta fel a figyelmemet, az Erdélyi Orvosi Lap egyik régi számában.⁸

Ebből a dolgozatból kitűnik, hogy az ifjabbik Pápai Páriz Ferenc orvosi stúdiumainak is színvonalas háttérrel biztosító leideni orvostudományi kar leghíresebb, sőt, körülrajongott tanára az elméleti és gyakorlati témákban is egyaránt otthonos, kutatóként és gyógyítóként egyaránt kiváló Hermann Boerhaave volt számos magyarországi és erdélyi medikus megbecsült tanára: „Leidenbe vonzotta Európa minden részéről az orvosi pályára készülő ifjúságot. Különösen

⁶ BETHLEN, Miklós: Önéletírása. Kiad. V. Windisch Éva, 333–339, 360. Budapest: Szépirodalmi. 1955.

⁷ Uo. 389.

⁸ PATAKI Jenő: Boerhaaveról két levele kapcsán. *Erdélyi Orvosi Lap* 2. no. 24. 1921. 486–489.

<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

dr.habil. Petrőczy Éva Ph.D.

sokan jöttek Angliából, Francia- és Németországból. A magyar ifjak – főleg a protestánsok – szintén felkeresték Leident, s legalább egy évet töltöttek ott ... Boerhaave uralkodók hívták betegágyaikhoz, s keresték fel lakásán. Rendkívüli elfoglaltsága mellett csak úgy felelhetett meg tanári és orvosi kötelességeinek, hogy nyáron 4 órakor, télen 5 órakor kelt fel. Így aztán arra is ráért, hogy naponta nagy sétákat, vagy lovaglásokat tegyen. Sőt, botanizálásra, s kertészkedésre is hagyott magának időt ... természetes, közvetlen modora mellett bizonyos különcködéseket azért megengedett magának, így pl. nem viselt parókát, s lakásán a legnagyobb hidegben sem engedte meg, hogy befűtsenek ... sok éven át szenvedett csúzos bántalomban ... Betegsége azonban sok éven át kínozza azután is, s egészen 1738. szeptember 23-án, 70 éves koráig megkeserítette élete utolsó éveit. Egyszerű, nemes életét legjobban választott jeliséje fejezi ki: »Simplex veri sigillum«. Vagyis: »Az igazság egyszerű pecsétje.«.⁹

Ez az „egyszerű pecsét” vezérelte akkor is, amikor magyar orvosok közvetítésével válaszolt a nagyhatalmú erdélyi arisztokrata, Teleki Sándor kancellár levelére, aki alig nyolc évvel a fentiekben vázolt bethlenszentiklói esküvő után már segítséget kért felesége számára. Ez a levél a több Boerhaave emléket ébren tartó könyv egyikében, egy Göttingenben megjelent kiadványban olvasható, amely 1744-ben jelent meg, *Consultationes medicae sive Sylloge Epistolarum cum Responsis Hermanni Boerhaave*. Ebben az ötvenkét levelet tartalmazó gyűjteményben Teleki Sándor gróf megkereső levele nem szerepel, s a levélváltás nyelve sem. Ez lehetett akár a latin, akár a német. Pataki Jenő, sajnos, közelebbi filológiai adatok nélkül közölte az első Telekinek küldött levelét, mindössze ennyit jelezve. „A levelek magyar fordításban a következők:

„Kegyelmes Teleki Grófnak, H. Boerhaave.

Behatóan meghányva-vetve a betegség történetét, azt kell hinnem, hogy az a fekete epétől eredő tüdőbajból származott phthisis (aszvér). Amit úgy látszik, szomorúság okozott, vagy a léleknek valamely erősebb felindulása. Így pedig egy megrögzött betegségnek tűnik fel előttem, úgy hogy az előbbi egészség visszanyerésére kevés remény marad fenn, sőt nagyon kell félni a halálos kimenetelű sorvadástól. Enyhíteni esetleg lehet a bajon számarterj használatával, reggelenként szürcsölgetve a friss tejből míg meleg, tíz unciáig; ekkor mindennapi italul sok friss tehéntejet kell inni egyenlő mennyiségű vízzel hígítva. A zabból, árpából, kölesből, rizsből s más gabonaneműekből készült ételek hasznosak, úgy a frissen sült hús is, és a főtt folyami rákok, vagy más puha és könnyen emészthető halak. A maga idejében jól megérett gyümölcsök is mérsékelten élve velük, ajánlhatók. Dicsérem – ha kivihető – a szép időben verőfényes levegőn való kocsiázást mindennap kétszer, reggel 9 órakor, délután négykor. Azután ajánlom, hogy nyeljen mindennap kétóránként ezekből a labdacsokból A) s igyék reá mindig egy unciát ebből a főzetből B), melegen; és emellett egyfolytában kitarson. Ezeket vélem

⁹ Uo. 486.

legtanácsosabbaknak, miben, hogy Isten segítse, fohászokodom. És könyörögni is fogok mindenkor a kegyelmes Gróf legnagyobb boldogságáért. (...)

Lugd. Batav. 1711/6 22.”

Kívül: Nagyméltóságú Férfiúnak, Teleki Gróf úrnak iratott.

Az első, Teleki grófnő állapotának javítását célzó, s a befejezésben az Isten segítségét is kérő levélnek (Boerhaave egy Leiden közelében szolgáló kálvinista lelkész fia volt!) megtaláltam egy olyan, angol nyelvű „ikertestvérét”, amely a változatosság kedvéért a híres professzornak a Magyarországhoz és Erdélyhez képest közel szigetországból Leidenbe érkezett hallgatóinak főhajtása, *Boerhaave's Medical Correspondence* címmel. Ez a nem túl terjedelmes, de nagyon érdekes gyűjtemény, amelyben kórleírások váltakoznak Boerhaave tanácsaival, Londonban jelent meg, alig egy esztendővel később, mint az említett göttingeni kiadvány, azaz, 1745-ben.¹⁰ A grófnő állapotának javítását célzó tanácsok közül néhány maradéktalanul rokonítható a Londonban megjelent, az imént említett, jellegzetesen 17. századi, s a Boerhaave-rajongást híven illusztráló levélgyűjtemény nyolcadik darabjával. Ennek a levélváltásnak meg nem nevezett páciens-főhőse egy Bethlen Júliával nagyjából egyidős, huszonhárom éves, s már vért köpő, ugyancsak tüdőbajos kereskedő volt. Számára a híres professzor ugyancsak válogatott ínycségeket, folyami rákokat és könnyen emészthető halételeket, zöldségfélét (a hölgynek friss gyümölcsöket!) ajánlott, s míg Júliának verőfényes időben napi kétszeri kocsikázást addig az ifjú kalmárnak gyakori lovaglást. Ami azt jelzi, hogy figyelembe vette a paciensek nemét és társadalmi helyzetét is.¹¹

Az angliai kiadvány címlapján szálkás-férfias kézírással ez olvasható: „This is a very valuable research book and never to be sold. B. Waterhouse.” vagyis: „Ez egy nagyon értékes tudományos könyv, amelyet soha nem szabad eladni. B. Waterhouse.”

A második, ugyancsak Teleki Sándornak címzett levél éppen tíz évvel később íródott, amely az adott körülmények között már önmagában a küldött gyógymód sikerét jelentette, ha csak tíz év túlélésnyi időre is, ha a tüdőbajtól való végső menekvést nem is:

„Kegyelmes és nagyméltóságú Uramnak, Széki Teleki Sándornak, a Római Szent Birodalom Grófjának. H. Boerhaave.

Amidőn néhány héttel ezelőtt a kegyelmes Grófné betegségéről értesültem, megírtam felőle tanácsomat, mit Enyedi úrnak adtam át, hogy a hozzád [Önhöz!] juttatásáról gondoskodjék. És én abban úgy jártam el, hogy mindent gondosan megfontoltam s egyszersmind azt is hozzátettem, hogy megláttassék, esetleg mit kell tenni a baj gyógyítására. Most újabb levelet kaptam, melyben az a betegség pontosabban le van írva s amint ezt elolvastam, láttam, hogy

¹⁰ BOERHAAVE'S Medical Correspondence, Containing the various Symptoms of Chronical Distempers, the Professor's Opinion, Method of Cure, and Remedies. To which is added, Boerhaave's Practice in the Hospital at Leyden, with his Manner of Instructing his Pupils in the Cure of Diseases. London: John Nourse. 1745.

¹¹ Uo. 42.

előbbi tanácsomhoz semmit sem tehetek hozzá, ellenben úgy vélem, hogy mindazt lelkiismeretesen meg kell tenni, s ezért ezt ajánlom, s jobb nincs, amit adhatnék s ettől nagy könnyebbülést várok, amit óhajtok is. Isten veled! Lugd. Bat. 1721/8 22.

Kívül: Kegyelmes és Nagyméltóság Férfiúnak Teleki Sándor Uramnak, a Római Szent Birodalom Grófjának. T. P.”

E két fennmaradt levelet követően, a sok hasznos információt kínáló, Szegeden kiadott *Peregrinuslevelek* kötet komoly segítséget jelentett számomra. Ami a Teleki Sándor és Boerhaave közötti kapcsolattartást illeti, abban a témában első nyomként egy olyan levéltöredéket találtam, amelynek szerzője bizonyos Borosnyai L. János, a töredék dátumán Teleki kézírásával ez olvasható: „Lugduni Batavorum 1722–21 Aug.” Ez, fájdalmas módon, éppen egy nap híján a Júlia grófnő halálának egyéves évfordulója előtti dátum. A levéltöredéket valamelyes mértékű átírásban közlöm: „Itt még magunk is esmeretlenek vagyunk a Professorokkal; hanem Bourhawe [sic!] Urammal, mint a Méltóságos Úr [meg]hagyta volt; ezutánis ha mire méltónak ítélem a M. Úr, nyereségemnek [t. i. megtiszteltetésnek!] tartom én is a mea parte [a magam részéről] mindenkben szolgálni. Istennek ajánlom a M. Urat egész Úri Házával. Isten ő Felsége vigasztalja meg a M. Urat mindenkben, nevezetesen a Méltóságos Asszonyban. A M. Gróf Úrnak alázatos szolgája, Borosnyai L. János mp.”¹²

A levélrészletből két dolog derül ki, vagy nyer megerősítést. Az első az, hogy külföldön peregrináló diákjaink a többnyire vékonyan csordogáló helyi (holland protestáns, s olykor skóciai!) segítség mellett csak magyarországi és erdélyi patrónusaikra számíthattak, hogy eljussanak a diplomáig. Ezt bizonyítja az is, hogy a nagyszámú további patrónus mellett a csak Telekihez szóló levelek önmagában megtöltene egy teljes kötetet. A viszonzás – a lelkiismeretesen végzett stúdiumok biznyságául – egyrészt a kötelezően elvárt tanulmányi eredmény beszámolókat jelentette, de olyan témákat is, mint egy-egy nevezetes nyugat-európai orvos felkutatása, vagy éppen egy ritka könyvé. Az imént idézett pár soros töredék másik tanulsága pedig az, hogy Teleki Sándor gróf felesége halála után is fenn kívánta tartani a kapcsolatot Boerhaave professzorral, amit a Leidenben tanuló nagyszámú protestáns diák bevonásával számára, aki az erdélyi református főkonzisztórium első embere volt, nem jelenthetett semmiféle nehézséget.

A rövid fragmentum külön érdekessége, hogy szerzője ezúttal nem egy orvostanhallgató, hanem egy zsellér, bizonyos zajzoni Lukács János 1674 nyarán született, tehetséges fia volt, nagy-borosnyói, majd enyedi diák. Ezt követően Bethlen Miklós gróf fiának (Telekiné Bethlen Júlia testvérének!) nevelője volt. További nagyenyedi tanulmányok után az enyedi kollégiumban köztanító, majd Vízaknán iskolamester lett. Érdekesség, hogy rövid ideig Odera-Frankfurtban tanult, majd négy teljes évig Leidenben. 1726-tól egyre tekintélyesebb állásokat töltött be Erdélyben, otthoni életének legfontosabb színhelye éppen Nagyenyed volt, 1748-ban

¹² HOFFMANN Gizella (szerk.): *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak.* Szeged: JATE BTK. 1980. 94.

Enyeden választották meg református püspöknek. Említésre méltó – azon kívül, hogy 1758-ban ő prédikált Teleki Kata felett – hogy 21 éves korában egy latin nyelvű verssel ő búcsúzott Pápai Páriz Ferentől, a korszak már említett erdélyi orvosától, akivel közös enyedi gyökereik miatt nyilván szoros kapcsolatban voltak. S ugyanígy teljesen biztos, hogy a Leidenben orvostudományi fokozatot szerzett ifjabbik Pápai Páriz Ferenc is a Teleki-Boerhaave-kapcsolat segítői közé tartozott. De lassunk itt néhány sort Borosnyai Lukács siratóverséből, az idősebbik Pápai Párizt elparentáló antológiából.¹³

A vers nem egyszerűen a Bázelen diplomát szerzett, nagynevű orvos, filozófus, teológusra vonatkozik, hanem egyben megemlékezés az apokaliptikus, járvány és aszály sújtotta 1716-os esztendőről, amelyben szeptember tizedik napján Pápai Páriz doktor úr is elhagyta – valószínűleg a pestis áldozataként – a földi világot:

Senki se tudja, mezőinkre ki támadt,
De sokaknak mézárósa lett, egy iszonyú,
Egész évben nem-csituló járvány napjaiban.
Haragját ez nem szelidíté, ezután még
áldozatául esett, amit öntözött annyi verejték;
lángra lobbantotta a hőség legelőinket és a vetést.
S eljőve gyorsan az ínség. Szörnyünk lett eme év.
(Petróczi Éva tartalmi fordítása)

A sorrendben második, témánkat érintő peregrinuslevelet Enyedi István orvostanhallgató írta, aki – ez leveléből kimondatlanul is nyilvánvaló – 1719. december 6-án, levelének megírásakor már rég tudhatott arról, hogy Júlia grófné Boerhaave paciense. Őt, az akkor már nyolc éve Hollandiából táv-kezelt tüdőbeteget csak a levél körülményeskedő-udvariaskodó záró formulájában említi meg közvetlenül, azonban a neves leideni orvosprofesszor személyét, ha szerényen és taktikázva is, épp úgy mint a Teleki Sándor és a Nagyenyedi Református Kollégium számára oly fontos, a kollégiumnak sok angol és skót anyagi támogatást gyűjtő ifjabbik Pápai Páriz doktort, nem hagyja ki a szövegből „Én az ide való jövetelemet meg nem bántam, noha telelni ezekben a nyári belga [holland] házakban valóban sanyarú..., de annak valóban örülök, hogy azt feltaláltam, amit itt kerestem. Boerhave [sic!] Uram Tudománya és tanítása a Medicinában mindenek előtt ad stuporem vagyon, ha költségem elégséges volna, nem csak ezt a telet, hanem a következőt is nem szánám [nem bánám] érette itt el tölteni, lévén egyéb iránt is igen jó alkalmatosság in Facultate Medica, mely is causálja [itt: okozza, indokolja], hogy ez az Académia minden felől ide szijja a Medicinae Studiosusokat. Én Pápai Ferenc Uramat itt találtam, de esmét vissza ment Angliába...”¹⁴ Ugyancsak Enyedi medicus úr tollából származik – aki Angliába készült éppen – egy 1720. október 25-én keltezett levél.

¹³ Justissima adorea piis manibus ... Francisci Pariz Pápai ... consecrata. Claudiopoli: Telegdi Pap Sámuel. 1717. D 1r.

¹⁴ Hoffmann: Peregrinuslevelek. 172–173.

Ebben ismét, s ezúttal hosszan-búsan ecseteli Boerhaave professzor gyógyítói erényeit, aki iránt „az orvostudományban való képzettsége iránti bámulattal” viseltetik, s körülményeskedve tolmácsolja a neves gyógyító tanácsait, Teleki Sándor itt közelebbről meg nem nevezett emésztőrendszeri betegségére/betegségeire vonatkozólag, hangsúlyozva híres tanára intelmeit, miszerint a grófnak „tartózkodnia kell a túlzott diétától.” A tizenhét évvel korábbi, id. Pápai Páriz színdarabából korábban már idézett dietetikai intelmekre, s a mértékletesség hangsúlyozására gondolva akaratlanul is arra kell gondolnunk, hogy Teleki méltóságos úr aligha élhetett sovány kosztot; épp ellenkezőleg, s így panaszai egy részének háttérben elhibázott étkezési szokásokat sejtethünk!¹⁵

Ahogy az már a korábbiakban kiderült, a Boerhaave-Teleki Sándor kapcsolat „komp-emberei között” felváltva fordultak elő medikusok és teológiai hallgatók. Köztük az 1696-ban született Csernátóni Gajdó Dániel, aki először Nagyenyeden, majd a leideni egyetemen tanult. Itt kötött barátságot ifjú Pápai Páriz Ferencsel, akinek vándordeák könyvecskéjébe, a 281. lapra ő is szép bejegyzést írt, megfejelve azt az ismert vergiliusi „Omnia vincit amor” parafrázisával, amely itt így hangzik: „Amor Dei omnia vincit.”¹⁶

Három évvel korábbi, 1722. augusztus 21-én Telekinek írott levele már nagyon halálközeli szituációt sejtet, „Bourhévé Uram”-at kétszer is felkereste a méltóságos asszony további ápolása, gyógyítása ügyében, bár a híres gyógyító itt praktikus tanácsok mellett, vagy lassacskán helyett, már inkább lelkigondozóként viselkedik: „s ígéré, hogy a Méltóságos Úrnak consolatiójára tiszta készséggel igyekezik szolgálni ... Könyörgök azért [ez már Gajdó személyes szövege!], és kérem a nagy kegyelmű Szent Istent, mint mindenek felett való főorvost, könyörüljön a Méltóságos Asszonyon, szentelje meg kegyelmével a külső eszközöket [t. i. az orvosságokat] is és a’ szenteknek a M. Asszonynak megújulásért való kéréseket vegye könyörgő füleiben, terhes nyavalyáit oszlassa el, jó egészségére állítsa fel.”¹⁷

Ami az utóbbi mondatban rendkívül szokatlan, az egy látszólagos apróság, hogy éppen a tizenhetedik században, a legádázabb reformációs-ellenreformációs küzdelmek idején egy kálvinista erdélyi lelkészjelölt Isten segítségével mellett az ő hittételeiktől oly idegen szentek támogatását is kéri, a grófné gyógyulása érdekében.

A *Peregrinuslevelek* utolsó, Boerhaave-val kapcsolatos darabját egy igazi „kalandor” írta, Odera-Frankfurtból: az 1690 körül Marosvásárhelyen született Vásárhelyi Baba Ferenc, aki nagyenyedi taulmányok után Németországban, majd Londonban tanult, az utóbbi helyen is teológiát. Hazatérése és Kolozsvárra költözése után tokaji borral kereskedett, ebben azonban belebukott, s Erdély „fővárosából” a messzi Dunántúlra, Pápara távozott, itt halt meg, ötvenéves korában, elmebeteg. 1722. június 4-én, az Odera mellől írott levelében azt ígéri Telekinek, hogy ő is felveszi a kapcsolatot a „b. Medicussal”, a becses holland orvossal, aki „bizony ezen

¹⁵ Uo. 174.

¹⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, ifj.: *Album amicorum*. p. 281. A bejegyzés dátuma: 1725. október 25. – <http://ppf.mtak.hu/hu/065a.htm> (Letöltés: 2023. 02. 15.)

¹⁷ Hoffmann: *Peregrinuslevelek*. 188–189.

a földön is [t. i. Németországban] igen híres practicus, úgy-hogy nem igen van, a' kit ő kegyelmének eleibe tégyenek; én magam is [mint egy alkalommal nyilván betege] ebben az Arsban [t. i. a gyógyítás művészetében] való dexteritássát experiáltam, s tudom." Ebben a levélben egy külön apró érdekesség, hogy éppen a zűrzavaros Baba Ferenc volt az, aki Boerhaave nevét képes volt hibátlanul leírni! Említésre kerül ebben az episztolában Csernátoni Gajdó Dániel is, aki néhány társával ekkor éppen Frankfurtban tartózkodott; ők vállalták, hogy egy német földre érkezett Teleki Sándor levelet eljuttatnak Leidenben Boerhaave kezébe.¹⁸ Mint láthatjuk, a korabeli magyar és erdélyi orvosi ellátás szükségessége miatt a külföldön tanuló magyar ifjak, választott hivatásuktól függetlenül, segíteni igyekeztek egy-egy távol élő beteg gyógyítását. Telekiné ebből a szempontból az átlagosnál jóval előnyösebb helyzetben volt, hiszen a segítő diákokban nem csak a hit és a jótét lélek, vagy Boerhaave tisztelete munkálkodott, hanem az is, hogy kivétel nélkül rászorultak a magas egyházi méltóságot viselő gróf Teleki Sándor támogatására és nem csekély kapcsolatrendszerére. Hasonlított ez a helyzet a tizenhetedik századi kegyességi szerzők és a könyveik kiadását segítő patrónusok és patrónák kapcsolatára; mégsem nevezhetjük őket érdekembereknek, legfeljebb a szegénység szorításában élő, tudásvágygal, illetve közlési vágygal megáldott (mifelénk gyakran megvert!), kisebb-nagyobb tehetségeknek.

Tény és való, hogy a folyamatos „emberi galambposták” gyakorisága és Boerhaave végtelen türelme mindössze – bár ez sem kevés, a kor gyógyászati viszonyait és a személyes kapcsolat és vizsgálatok hiányát figyelembe véve – annyit eredményezhetett, hogy Telekiné Bethlen Júlia betegsége kezdetétől számítva még tíz esztendeig a bibliai Rebeka hűséges szeretetével és szerelmével az ő érte rajongó Izsákjának (Sándorának!) párja tudott maradni.

A holland professzor és magyarjai közös történetétől elszakadva következzen még néhány érdekesség és tudománytörténeti tény a jeles holland orvosról. Boerhaave számos egykori német orvostanhallgatójára is emlékezve, vegyük elő Emil Isensee *Neuere und neueste Heilwissenschaften...*¹⁹ című munkáját. Ezt a könyvet forgatva akarva-akaratlanul eszünkbe juthat, hogy a mi Bécsben az 1844-es évben orvostudományi diplomát szerzett, német származású Semmelweis Ignácunk is valószínűleg ismerte Isensee akkoriban nagyon népszerű könyveit. A Boerhaaveről szóló részből néhány lényegesnek tartott tényt foglalom össze az alábbiakban. Hermann Boerhaave a Leiden elővárosának tekinthető Voorhut nevű településen született, apja az ottani templom nagyon művelt prédikátora volt. Fia tizenegy éves korára komolyan elmélyült a latin és görög nyelvben, s általában a humán tudományokban. Hogy mégsem lett pap belőle, az úgyszólván egy véletlennek köszönhető. Körülbelül ugyanebben az időben ugyanis egyik combján semmiféle akkori kezelésre nem reagáló fekély támadt, amelyet – merész és mai szemmel abszurd öngyógyítással – ő maga mulasztott el, vizeletében feloldott sóval kengetve az érintett területet. Zárójelben jegyzem meg: ugyancsak orvos apám börtönévei alatt engem

¹⁸ Uo. 303–304.

¹⁹ ISENSEE, Emil: *Neuere und neueste Geschichte der Heilwissenschaften und ihre Litteratur*. Viertes Buch, Anatomie, Physiologie, Pathologie, Therapie. Berlin: Albert Nauck und Comp. 1843.

<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

dr.habil. Petrőczy Éva Ph.D.

nagyapámmal közösen nevelgető és eltartó, első éveimben még „cselédkönyves”, később pedig hasi és mellkasi, majd baleseti sebész nagybátyám és az ifjú Boerhaave pályaválasztása között több rokonságot érzek, elsősorban a személyes érintettség rokonságát. Mert amikor egy csaknem végzetes gyomorvérzés után, harmadéves medikus korában Péter nagybátyám későbbi sebészeti mestere, a bolgár származású Czani Gogev diákja háromnegyed gyomrát – egyéb lehetőség híján – kénytelen volt alig-ható helyi érzéstelenítésben resecálni, csodával felérő gyógyulása után tett egy fogadalmat. Egy kis magán hippokratészi esküt, arra nézve, hogy ő is sebész lesz, s igyekszik hivatását a lehető legkevesebb fájdalmat okozva betölteni!

Visszatérve Boerhaavera: tanulmányaiban oly gyorsan haladt, hogy már tizenöt esztendősen egyetemi hallgató lehetett. Apja épp ekkoriban halt meg, vagyontalanul. Árváját egyrészt a család egyik barátja, Triglandius professzor, másfelől Leiden polgármestere, van Alphen úr támogatta. Érdekes módon először nem a medicinában mélyedt el, hanem a teológiában, a történelemben, a természetfilozófiában, a logikában, a metafizikában, továbbá a héber és a káldeus nyelvben, hogy az Ószövetséget eredetiben tudja olvasni. Ezzel párhuzamosan matematikai tanulmányokat is végzett. Nevezhetnénk mindezt útkeresésnek, vagy akár – kis rosszindulattal – tanácstalanságnak is, pedig nem az volt, sokféle nem-orvosi stúdium hasznos nyitánya lett annak, hogy a kor gyógyászati módszereinél és eszközeinél jóval többet tudjon nyújtani betegeinek. A test és a lélek párhuzamos kezelését, azt a holisztikus gyógyászatot, amelyet nálunk, azaz Erdélyben és az egész országban az idősebbik Pápai Páriz Ferenc „honosított meg.” A régi orvostörténeti könyvből kiderül, hogy első nyilvános előadását húszéves korában tartotta, arról, hogy Cicero hogyan cáfolta meg Epikurosz tanait. Filozófiai doktorrá 1690-ben avatták, disszertációjának témája a test és a lélek közötti különbség volt, ismét Epikurosz, továbbá Hobbes és Spinoza a témába vágó tanainak cáfolatával. Ezt követően egy darabig még teológiát tanult, de huszonkét éves korában végleg az orvostudomány mellett döntött, Hippokratészt és Sydenhamet tartva fő mestereinek. Olyannyira, hogy már neves professzorként is így emlegette nagy szigetországi elődjét, különösen angol és skót tanítványainak: „*Anglia fénye, Apollo ügyessége (fürgesége) és Hippocrates igaz arculata (hasonmása).*”

Thomas Sydenham (1624–1689), az *Observationes Medicae* szerzője volt, haláláig „az angol Hippokratész” melléknévvel magasztalták, s úgy is, mint a vitustánc nevű idegrendszeri jelenség felfedezőjét. Ellentétben egy generációval ifjabb holland követőjével, ő viszonylag későn, 1663-ban kapta meg orvosi működési engedélyét, Westminster körzetében. Igaz, a rangos oxfordi All Souls College (MB fokozat elnyerése: 1648) majd 22 évvel később 1670-ben a Cambridge-i Pembroke College 1670-ben MD, azaz orvosdoktori címet nyert hallgatója volt. Ekkoriban már legidősebb fia is itt tanult, medikusként. A hosszú halasztások, s az időbeni csúszás oka az volt, hogy az angol polgárháborút Oliver Cromwell oldalán szolgálta végig a parlamentárius eszmék követőjeként. Sebészeti, műtéttani, sebkezelési ismereteit, gyakorlatát ezek az évek gyarapították. Az, hogy Sydenham alakja és munkássága beépült a világ orvostörténeti szakirodalmába, noha ő elsősorban gyakorló orvosként működött, s nem lett

egyetemi tanár, két tényezőnek köszönhető. Legendás gyógyításai mellett már említett kézikönyve, továbbá sok igazságot, ugyanakkor szellemességet tükröző mondásai nagy szerepet játszottak ebben. Az egyik legtöbbet idézett, ezek közül: „*Az ember olyan öreg, mint az artériái.*” A gazdag Sydenham szakirodalomból egy amerikai és egy angol adok meg a lábjegyzetben, egy huszadik századi monográfiát²⁰ és egy régi, de értékes angol orvostörténeti könyvet²¹.

Boerhaave munkásságának fontos jelenkori állomására is kitérek még, először azonban következzen egy vidám és egy felemelő közjáték Isensee már említett könyvéből. Az első egy kínai mandarin segélykérő levelének kalandos vándorútja, amelyet ugyan latin betűkkel, de találomra így címeztek meg: „Boerhaave orvosnak, Európában.” És a küldemény így is eljutott hozzá. 1738-as, szívbaj miatt bekövetkezett halálát követően Leiden városa egy puritán márványsíremléssel tisztelte meg a nagy gyógyítót, amelyen ez olvasható: „*Salutifero Boerhavi genio sacrum*” „Boerhaave gyógyító lelke megszentelt emlékére.”²²

A jelenkori Boerhaave-kutatás első számú képviselője Rina Knoeff, a Groeningeni Egyetem professzora. Ő a Leideni Egyetemen egyszerre folytatott orvostörténeti, filozófiai és teológiai posztdoktori tanulmányokat, (mondhatni, az általam korábban vázolt „Boerhaave-modellt” és stúdium sokszínűsége követve, egyszerre reál- és humán témák tudósaként, az emberi testre és lélekre párhuzamosan összpontosítva) majd a Maastrichti Egyetemen kutatott. 2012-től 2017-ig, már Groeningenben a NWO VIDI project vezetője volt, ennek eredménye egy 2022 augusztus 29-én megjelent tanulmánykötet, de ugyanitt, a rangos londoni Routledge Kiadónál várható *A holland Boerhaave-követők, s a test és lélek felvilágosult gyógyítása* című Boerhaave-monográfiája is.²³

A nagyrészt a nemzetközi hírű leideni professzor által meghatározott, tizennyolcadik századi holland medicina iránt érdeklődők figyelmébe ajánlom végül a rendkívül gazdag anyagú Leideni Boerhaave Múzeumot. Sok neves gyógyító portréjával (a legtöbb, természetesen, a Boerhaave-ábrázolás, de számos további pálya- és kortársával is megismerkedhetünk!) és orvosi eszköz-fényképpel, helyszín rekonstrukcióval változatossá tett virtuális múzeumi sétában lehet így, ha csak online is, részünk.²⁴

Irodalom

BETHLEN, Miklós: *Önéletírása*. Kiad. V. Windisch Éva. Budapest: Szépirodalmi. 1955.

²⁰ DEWHURST, Kennet: *Dr Thomas Sydenham (1624–1689). His life and original writings*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press. 1966.

²¹ SYDENHAM, Thomas: *The works of Thomas Sydenham, M. D., on acute and chronic diseases: with their histories and modes of cure*. Philadelphia: Benjamin & Thomas Kite. 1809.

²² Isensee: *Geschichte*. 256.

²³ A tanulmánykötet: KENNAWAY, James – KNOEFF, Rina (ed.): *Lifestyle and Medicine in the Enlightenment. The Six Non-Naturals in the Long Eighteenth Century*. New York: Routledge, 2020.

²⁴ <https://rijksmuseumboerhaave.nl/english> (Letöltés: 2023. 02. 16.)

<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

dr.habil. Petrőczy Éva Ph.D.

BOERHAAVE'S Medical Correspondence, Containing the various Symptoms of Chronical Distempers, the Professor's Opinion, Method of Cure, and Remedies. To which is added, Boethaave's Practice in the Hospital at Leyden, with his Manner of Instructing his Pupils in the Cure of Diseases. London: John Nourse. 1745.

DEWHURST, Kennet: Dr Thomas Sydenham (1624–1689). His life and original writings. Berkeley – Los Angeles: University of California Press. 1966.
<https://doi.org/10.1525/9780520319042>

HOFFMANN Gizella (szerk.): Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szeged: JATE BTK. 1980.

ISENSEE, Emil: Neure und neueste Geschichte der Heilwissenschaften und ihre Litteratur. Viertes Buch, Anatomie, Phisiologie, Pathologie, Therapie. Berlin: Albert Nauck und Comp. 1843.

Justissima adorea piis manibus ... Francisci Pariz Pápai ... consecrata. Claudiopoli: Telegdi Pap Sámuel. 1717.

KENNAWAY, James – KNOEFF, Rina (ed.): Lifestyle and Medicine in the Enlightenment. The Six Non-Naturals in the Long Eighteenth Century. New York: Routledge, 2020.
<https://doi.org/10.4324/9780429465642>

PÁPAI PÁRIZ, Ferenc: Pax corporis. Lőcse: Brewer. 1701. (RMK I. 1636)

PÁPAI PÁRIZ, Ferenc: Izsák és Rebeka. In VARGA, Imre (kiad.): Protestáns iskoladrámák. Budapest: Akadémiai. 1989. II. kötet. 823–885.

PÁPAI PÁRIZ Ferenc, ifj.: Album amicorum. – <http://ppf.mtak.hu/hu/065a.htm> (Letöltés: 2023. 02. 15.)

PATAKI Jenő: Boerhaaveról két levele kapcsán. *Erdélyi Orvosi Lap* 2. no. 24. 1921. 486–489.

PETRŐCZI, Éva: „Hogy Atyád híréből semmit is le ne hagyj” – Pápai Páriz Imre és Pápai Páriz Ferenc. Pápa: Dunántúli Református Egyházkerület. 2017.

SYDENHAM, Thomas: The works of Thomas Sydenham, M. D., on acute and chronic diseases: with their histories and modes of cure. Philadelphia: Benjamin & Thomas Kite. 1809.